

ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ СИМВОЛУ В ДІАЛЕКТНИХ СЛОВНИКАХ

Анотація. У публікації представлено вербальний символ як явище культури, описано його неоднорідну природу. Окреслено проблему репрезентації символічних значень у лексикографічних працях.

Ключові слова: символ, символічне значення, семантична структура символу, контекст, словник.

В основі кожної національної мови – своя картина світу; у суті речі це колективна, народна філософія, система поглядів, яку складають як універсальні, так і специфічно національні мовні одиниці. У лінгвістиці початку ХХІ ст. сформувався новий напрям дослідження – вивчення мови як феномену ментальності людини. У цьому контексті видається доцільним дати поштовх багатом теоретичним та практичним проблемам. Серед них – проблеми репрезентації мовної картини світу.

Символ у художньому тексті має великий потенціал як засіб смислотворення та інтерпретації, відкриття прихованих смислів та виявлення мікротекстів у творі. Він є тим текстовим компонентом, який має здатність актуалізувати семантико-асоціативний комплекс не тільки авторських, а й читачьких смислів; впливати на “народження” тексту та на його розуміння. Символи подають ту саму реальність ніби в “іншій”, збільшеній перспективі, тому символи є не просто знаками, а процес символізації думки полягає у витлумаченні вже наявних семіотичних систем. Мабуть, саме тому словники символів та словники культури викликають інтерес серед широкого кола читачів – часто навіть більший, як зацікавлення лексиконами тлумачного чи енциклопедичного типу. Однак не кожне слово є символом, як і не кожне зображення чи дія стають символічними. Не кожна символічна дія, оформлена вербально, буде так само залишатися такою (дія *обв’язувати щось червоною ниткою* є символічною – символізує захист від зла, оберіг та ін. Проте відповідне словосполучення не закріпилося в мові як таке, що має символічне значення, хоча в семантичній структурі символу-прикметника *червоний* також розвинулося значення ‘відмежованість від чужого, ворожого світу’). Розвиваючись на ґрунті національної мови, слово-символ має цілком іншу природу, аніж слово у мовній системі: воно й далі залишається тією ж лінгвальною одиницею, проте модифікує свою семантичну, радше багату структуру. Як і більшість слів, символ є семантозначним, проте – на відміну від загальноновживаного слова – він цілком інакше реалізує свою багатозначність у тексті. Актуалізувавшись у контексті культури, символ має здатність накопичувати вже виявлену в попередніх контекстах семантику та актуалізувати в

одному художньо-мовному контексті одночасно весь спектр символічних значень [2].

Трансляція культурно-історичного досвіду багатьох поколінь ґрунтується на глибоких національних традиціях. Завдяки цьому формується досить стійка система цінностей, що відображає ідеали народу у фольклорі. Те, що вихідним у формуванні символічного значення слова є семантика загальноновживаного слова, зумовлює залежність значення слова-символу від світоглядних традицій народу. Цей чинник є необхідною умовою адекватного розуміння семантичного наповнення слова. Однак розвиток семантики символу здійснюється переважно на базі одного зі значень чи окремих семантичних компонентів слова, а контекстуальне оточення слова-символу зумовлює перерозподіл сем, зміну їх активності. Периферійна семантика структури слова із символічним значенням є широко розгалуженою. Її семи, не стало закріплені в семантичній структурі, можуть бути більше або менше віддаленими від інтегральної семи, що об’єднує загальнономове з індивідуально-авторським. Символічне значення завжди пов’язане з одночасним індукуванням кількох значень, які й творять його семантичну структуру. Частина компонентів семантичної структури слова-символу стає ніби тлом для вираження відповідного символічного значення, однак ці неактивні компоненти можуть актуалізуватися під впливом іншого контекстуального оточення. Такі процеси сприяють тому, що слово-символ не має чітко окресленого і вузького значення, а лише натякає на нього, указує реципієнтові на шляхи інтерпретації семантики символу, які часто лежать у позамовній площині. Тому навіть “заданість” митцем символічного значення не є абсолютною, оскільки формування семантичної структури слова-символу може змінюватися – розширюватися чи звужуватися. Тоді виникає логічне запитання: чи можливо (і чи доцільно взагалі) репрезентувати символічне значення слова у словнику. Скажімо, загальноновідомий символ *калина* у словниках української мови представлено так: СУМ взагалі не згадує про символічне значення, викладаючи слово лише як назву рослини. Натяком на символ може слугувати хіба що “у порівняннях. *Дівчина чорнява та рум’яна, як калина, встала, щоб вискочити на берег*” – із покликанням на І.Нечуя-Левицького [СУМ, IV, 76]. Однак представникові іншої – не-

української – національно-мовної культури така цитата й коментар аж ніяк не “скажуть” нічого про символ *калина* в українській мові. Не відступають від традицій СУМ й укладачі “Великого тлумачного словника сучасної української мови”, які продублювали значення одинадцятитомника [ВТССУМ, 411]. Натомість інакше інтерпретують слово *калина* у словнику початку минулого століття за ред. Б.Грінченка. Друге значення слова лексикограф викладає як “дѣвство, а также кровавый знак на сорочкѣ после перваго совокупления” [Грінч., II, 210], формулюючи одне з основних (але не єдине!) символічне значення слова ‘чистота, цнота’ [СВС 2005, 292]. Ще інакше виглядає вербальна репрезентація символу дівочого вінка: слово *вінок* СУМ не фіксує особно як символ, проте все ж таки дає досить багату інформацію про нього, виокремлюючи словосполучення *забрати вінок* ‘позбавити незайманості’ (*Вона не тяжка, але вінок забрав я в неї* [Вільде]) [СУМ, I, 677]. На перший погляд, видається, що цьому завадило те, що вербальний символ сформувався і функціює передусім у текстах фольклору, які не найбільше представлені в ілюстраціях тлумачних словників, проте далі натрапляємо на словосполучення *загубити вінок* ‘утратити незайманість’ із покликанням на словник за редакцією Б. Грінченка, який, до речі, символічне значення слова *вінок* виклав як окреме: ‘незайманість, дівоча чистота’; пор. також: *вінець, вінок* “дѣвство, дѣвственность” [Грінч., I, 238, 239]. До того ж 11-томний “Словник української мови” формулює три символічних значення, актуалізовані у словосполученнях: *носити вінок* ‘бути незайманою дівчиною’, *терновий вінок*, описавши його взагалі як символ страждання, та *лавровий вінок* – символ слави, перемоги, нагороди [СУМ, I, 677]. Саме так тлумачний словник репрезентує основні символічні значення слова *вінок*: ‘незайманість, дівоча чистота’, ‘слава, перемога’, а також традиційне для вербального символу *терен* ‘страждання’. Символічне значення слова *вінок* ‘краса’ позначилося і на словосполученні *як у вінку* – ‘дуже гарно, чисто’ [СУМ, I, 677]. Натомість більше інформації про значення символу подають діалектні словники, зокрема ті, що репрезентують духовну культуру. Проте сумнівним видається, що представникові іншої мовної культури, навіть такому, який цікавиться українством, спаде на думку зазирнути саме до діалектних словників.

Здебільшого словники, зокрема й регіональні, узагалі уникають такого формулювання, як “символ”, “символічне”, “символізує...”, та фіксують символічне значення слова по-різному: із ремарками *перен.*, *обр.* або ж – як, наприклад, у М. Онишкевича, *звич[аєве]*; інші ж тлумачать символічне без жодних ремарок, як, скажімо, діалектні словники: *вінок* ‘дівоча цнота’ [Аст., Ворон., 268]; *вінець і чіпець* ‘шлюб і весілля’: *Мати напирала, аби не біла юж дівков, аби бив вінець і чіпець, аби не бив сміх* [Он., I, 129] та ін. Часто символ прихо-

вано в цитатному матеріалі, щоправда, не завжди під потрібним реєстровим словом-символом: наприклад, матеріалом до реєстрового слова *гавка* (‘бана’) слугує цікава цитата, що могла б, цілком певно, підтвердити символічне значення слова *вінець*: *Бодай-ис на собі тогди віниця виділя, коли на циркві на гавці* [Он., I, 154]; а в уривку пісенного тексту *Чірис тоту поточину лаўка смерекова, любиў би-м тя діўчинойко, коби-с не стрикова* [Он., II, 126] завуальоване символічне значення слова *лавка* ‘зв’язок “свого” і “чужого” світів, світу дівчини та парубка, нареченої та нареченого’.

Навіть у діалектних словниках очікуване символічне значення часто виявляється лише як потенційне: зокрема одне із символічних значень слова *білий* ‘смуток, жалоба’ реалізоване у “Словнику бойківських говірок” у стійкому словосполученні *давати побілу кому* (про покійника) ‘одягати в біле’: *Жонам дают побілу* [Он., II, 85], а також в атрибутивному словосполученні *біла хижка* ‘труна’, ‘домовина’ [Он., II, 339]. Амбівалентну символіку слова *червоний* ‘дівоча чистота, цнота’ словники можуть викладати опосередковано, указуючи, наприклад, на те, яку ж функцію виконує атрибут: *красне вино* ‘червоне вино, яким пригощають батьків молоді на знак цнотливості дочки’ [Магр., 30]; *красна заполоч* ‘червона заполоч, якою прикрашають коровай і шишки на знак цноти молоді’; та водночас *красне* ‘відріз червоної тканини, який дарують матері молоді на знак нецнотливості дочки’ [Магр., 77].

Подекуди символічне значення слова репрезентують як переносне, найчастіше це стосується так званих жіночих антропоморфних символів: пор., напр., *девушка-голубка* ‘цнотлива молода’ [Магр., 46] (одне зі значень символу – ‘дівочтво’; пор.: [1, 285]); *квітка* ‘вродлива дівчина’: *За квітков ворта повпадати* [Мат., 209]. Слово *зозуля* у фольклорі функціює із символічними значеннями ‘дівчина’, ‘жінка, матір’ [СВС 2003], що діалектні словники репрезентують із ремаркою *перен.* та значенням ‘кохана, мила’: *Яби я вмер, моя зозулька тото би ни пережила* [Мат., 188], аналогічно *зозулечка* *перен.* ‘кохана’, *зозуля* ‘кохана, мила’ [Он., I, 318]. Лексикографічні праці уникають опису символу й тоді, коли йдеться про слово *зозуля* із символічним значенням ‘біда, нещастя, неприємності’, ‘страх, пересторога’, проте акцентують на денотативному плані вираження символу *зозуля* ‘зозуля’ у цитаті на кшталт *Зозуля кукал на хезі або на деріві, що належіт тому газьдзі, смерть віщує у родіні* [Он., I, 318]. Так само багатоплановість символу “стерта” й у слові *дорога*, поширеному в багатьох культурах світу. Передусім це зв’язок між двома (часом трьома) точками у просторі; як символ земного життя та долі людини, *дорога* має просторові та часові характеристики. Життєвий шлях людини супроводжують значні зміни: народження – дитинство – юність – зрілість – старість – смерть; народження – смерть тощо. Цю семантику яскраво репре-

зентують цитовані у лексикографічних працях загадки, у яких символ реалізує загальне значення ‘шлях в “інший” світ’: *Лежить яся, просьцяглася, а ят встане, до неба дістане*, – дорога [Он., II, 405].

Дещо інакше складається зі словниками обрядової лексики. Скажімо, І. Магрицька зафіксувала чимало слів та їх обрядових, а отже, символічних значень, проте безпосередньо “символічність” указана не завжди: напр., символічне значення слова *вогонь* ‘очищення, чистота; цнота’ досить потужно вплинуло на обрядову лексику. Словник відтворює ті ключові моменти весільного обряду, коли молоду й весільний поїзд перевозять / переводять через вогонь, який розкладають перед ворітьми дому молодого: *костьор* ‘вогнище, яке учасники весілля розпалюють у разі цнотливості молодої і плигають через нього’ [Магр., 77]. Перехід молодих через вогонь номінує також словосполучення *очищатись огнем* [Магр., 101]. Семантику очищення, цноти репрезентує також словосполучення *воду точити* ‘носити молодій воду решетом на знак своєї цнотливості’ [Магр., 146] та слово *калина*, яке І. Магрицька зафіксувала зі значенням ‘калина, якою прикрашають коровай на знак цноти молодої’ [Магр., 66].

Значно цікавішою у словниках нам видається “хлібна історія”. Назви хлібних та хлібо-булочних виробів мають чи не найбільш розгалужену семантичну структуру символу, репрезентуючи ключові моменти життя людини: народження – весілля – смерть. Однак навіть тут символічність обряду та – відповідно – закріплене за словом символічне значення можуть бути прихованими. Скажімо, однією з назв весільного хліба, що функціують в обрядових текстах як символи наречених, у східнослов’янських говірках є *коровайчики*, яке дослідниця викладає вже як символ – ‘печиво у вигляді двох круглих хлібів, обведених навколо обручником із тіста, що символізує молодих і розподіляється між учасниками весілля разом із короваєм’ [Магр., 75], а також *двоє хлібів* ‘печиво у вигляді двох круглих хлібів, обведених навколо обручником із тіста, що символізує молодих і розподіляється між учасниками весілля разом із короваєм’ [Магр., 149], *весільні хлібці* ‘печиво у вигляді двох круглих хлібів, обведених навколо обручником із тіста, що символізує молодих і розподіляється між учасниками весілля разом із короваєм’ [Магр., 149]. А вже символічне значення назв весільного обрядового хліба ‘увесь рід; єднання двох родів; сакральне злиття молодого подружжя і їхніх родів’ словник репрезентує як *калач* ‘хліб для обміну між сім’ями молодих’ [Магр., 65–66], *коровай* ‘хліб для обміну між сім’ями наречених’ [Магр., 74], *коровайчик невеликий* ‘хліб для обміну між сім’ями наречених у вигляді невеликого короваю’ [Магр., 75]. Символічне значення ‘подружнє життя’ слова *доля* викладене як ‘хліб періоду сватання’: *Начала нівеста хліб розрізати, свою долю на чотири частини* [Магр., 49].

Порівняно з іншим яскраво представлена у словниках семантика жертви. Однак спосіб тлумачення може бути різним: попри чималу кількість традиційних формулювань на кшталт: *кукуц*, *кукуцик* (*кокуцик*) ‘спеціальний обрядовий невеликий виріб із тіста’ [ГГ, 106], *кукуци* ‘малі обрядові боханці хліба із житньої муки’ [Мосора, 72] і под., символіку слова часто формує контекст: *Кукуци пекли за померших давати, а часом так пекли на жебуний четвер* [ГГ, 106] та ін. Часто сформульоване значення вказує на обрядово-символічну функцію реалії: *перепічка* ‘мала пасочка (булка), яку виносять у вівторок після Великодня на могили, де священники читають Євангеліє за покійників’ [Он., II, 53]; *пробаги* ‘малі хлібці, печені для жебраків у поминальні дні’, а також: *пробіжськи* ‘винос хліба до церкви в задушні дні’ [Он., II, 150]; *дора* ‘проскура, освячена на Великдень, яку роздають у церкві в поминальні дні’, ‘пожертвування за упокій померлих’ [КСГГ]; *dora* ‘ofiara’ [Janów, 45]; *коливо* ‘обрядова страва, яку дають на поминках: варена пшениця, заправлена медом чи цукром; порізаний на дрібні кусочки білий хліб’ [ГГ, 99]. На Бойківщині зафіксовано назви поминального хліба – *кита*, *китя* ‘великий хліб, спечений для священника з приводу похорону’ [Он., I, 350], на Гуцульщині – *подавнички* ‘хлібчики, подавані за душу, щоб душі легко було’: *І шос на пригісне, на простибіг завше є, легкодушники там які, подавнички* [ГСГГ]; *подаўники* ‘тс.’: *І на похоронок дают. На похоронку може бути й двіста чоловік і усім це треба й їсти й віпити і подаўники усім дати*, або *Коли вінослі мертвого надвір, усі люди сіли за стій, а домашні дали кожному по подаўнику* [КСГГ]; *подавник* ‘дарунок (невеликий хліб, калач, сирний коник, свічка тощо), який дають після похорону на спогад про покійного, щоб люди молилися за його душу’ [ГС, 476]: *“Легкодушники”, “подавники”, се малі хлібці, які подають за простибіг, аби легше було помершим душам* [ГС, 364]; *кукуц* ‘хлібина, яку дають за упокій померлих’: *Бапка напекла кукуци, бо завтра живний четвер, уна роздаст їх дітм за душу свого Василя* [КСГГ], *кукуц* ‘невеликий хлібний виріб, який дають за упокій душі’ [ГС, 354]; *коливо* ‘поминальна страва – варена пшениця, заправлена медом, іноді цукром’: *Ни забути би ше коливо на сорок день зварити* [ГС, 335], ‘поминальна страва – дрібно поріzana булка, полита медом’ [ГС, 336] та ін.; *легкодушник* ‘тс., що подавані’: *Се малі хлібці, які, які подають за прости біг, аби легше було помершим душам* [КСГГ]; *подавник* ‘проскура’: *Коли вінослі мертвого надвір, усі люди сіли за стій, а домашні дали дали кожному по подавнику* [КСГГ]; *Подаўнек* – *то такій батон. Це маюти дати, за простибіх...* [ГС, 476]; *pod’awnyku* ‘małe bocheneczki chleba, dawane (ku pamięci) za dusze zmarłych’ [Janów, 170]; *lehkodusznyku* ‘pieczywo oddawane biednym za dusze zmarłych’ [Janów, 117]; *легкодушнички* ‘хлібчики, подавані за душу, щоб душі легко було’: *І шос на пригісне, на прости біг завше є, лег-*

кодушнички там які, подаванички [КСГГ]; хуцтур 'колач, який дають за упокій душі на похороні': *Їк варє коливо, то ріхтую ше хавтури и кладу там на стів, де цес мртвец є. Хаўтури каут, хоть подаўники* [ГС, 620]; на Закарпатті – *карачун* 'кругла ритуальна хлібина, яку пекли на старий Новий рік (14 січня)' [Саб., 139].

Відома ще одна категорія словників, що спеціально репрезентують духовно-матеріальну культуру українців, – етнолінгвістичні словники, словники символів і словники-довідники, у яких символ займає значну частину серед інших знаків культури. Проте не забуваймо, що не кожний знак культури, не кожний *речовий* символ функцієє також і як символ *вербальний* (символом матеріально-

духовної культури є віник, проте слово *віник* так і не розвинуло у семантичній структурі символічного значення), тобто не всі словники такого типу диференціюють речовий та вербальний символ, до того ж такі праці мають передбачуваний "недолік": для витлумачення символічного значення потрібний широкий контекст, якого, звичайно ж, не мають змоги подати навіть спеціальні словники символів. Тому єдине, що залишається укладачам, – перерахувати можливі символічні значення (або ж символіку). Наступний крок – самотужки шукати у словниках енциклопедичного типу та в етнолінгвістичних словниках, звідки ж розвинулася та чи інша символіка та чи розвинулася вона як значення слова.

СКРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

- Аст., Ворон. – Астаф'єва М., Воронич Г. Словник гуцульських говірок Річки та Яворова / Марія Астаф'єва, Ганна Воронич. – Івано-Франківськ, 2014. – Т.1.
ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови. – Київ; Ірпінь, 2001. – 1440 с.
Горбач – Горбач О. Словник діалектної лексики південноволинської говірки сіл Ступно й Мошаниця, кол. повіту Здолбунів / Олекса Горбач // Зібрані статті: Історія мови. Діалектологія. Лексикологія. – Мюнхен, 1977. – Т. 5. – С. 434–523.
ГГ – Гуцульські говірки: короткий словник. – Львів, 1997. – 232 с.
ГС – Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи. Лексикон. – Львів, 2013 (Серія "Діалектологічна скриня"). – 668 с.
КСГГ – Картотека Словника гуцульських говірок / Збір. у відділі української мови Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України у Львові.
Магр. – Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область) / Ірина Маргицька. – Луганськ, 2003. – 172 с.
Мат. – Матіїв М. Словник говірок центральної Бойківщини / Микола Матіїв. – Київ-Сімферополь, 2013. – 602 с.
Он. – Онишкевич М. Словник бойківських говірок: У 2 ч. / Михайло Онишкевич. – Київ, 1984.
Саб. – Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / Іван Сабадош. – Ужгород, 2008. – 480 с.
СВС 2003 – Словник вербальних символів: *Зозуля* / Оксана Сімович // Діалектологічні студії. 2: Мова і культура / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України / Відп. ред. П.Гриценко, Н.Хобзей. – Львів, 2003. – С. 79–96.
СВС 2005 – Сімович О. Словник вербальних символів: *Калина* / Оксана Сімович // Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір України / Відп. ред. П.Гриценко, Н.Хобзей. – Львів, 2005. – С. 287–297.
СВС 2006 – Сімович О. Словник вербальних символів: *Вінок* / Оксана Сімович // Діалектологічні студії. 6: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації / Відп. ред. П.Гриценко, Н.Хобзей. – Львів, 2006. – С. 311–317.
Мосора – Словар гуцульський, зібраний Михайлом Мосорою 1885–1898 / Рукопис зберігається в архіві Івана Франка в Києві.
Грінч. – Словарь української мови / За ред. Б.Грінченка: У 4 т. – Київ, 1907.
СУМ – Словник української мови: В 11 т. – Київ, 1970–1980.
Janów – Janów J. Słownik huculski / Jan Janów. – Kraków, 2001.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Костомаров Н.И. Славянская мифология: Исторические монографии и исследования / Николай Костомаров. – Москва, 1994. – 688 с.
2. Сімович О. Знак, образ, ритуал, символ: проблеми семантики / Оксана Сімович // Знак. Символ. Образ. – Вип. 5. – Матеріали Міжвузівської науково-практичного семінару з проблем сучасної семіотики. – Черкаси, 2000. – С. 10–17.

Simovych Oksana

The problem of symbolic in representation in the dialect lexicographical works

Summary. This paper presents the verbal symbol as a cultural phenomenon, and is described its diverse nature. The problem of symbolic meanings representation in lexicographical works has been defined.

Key words: symbol, symbolic meaning, the semantic structure of a symbol, context, a dictionary.

Одержано 06.06.2016 р.